

**ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА РЕЖИМУ УТРИМУВАННЯ
РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ УВ'ЯЗНЕНИХ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ
СРСР У 1937–1953 РР.**

Проаналізовано генезис нормативного забезпечення пенітенціарної політики радянської держави в 1937–1953 рр. у контексті реалізації каральної політики держави; встановлено систему місць ув'язнення в зазначений період, особливості відбування в них покарання в умовах панування командно-адміністративної системи.

Ключові слова: *тюрма, колонія, табір, кримінально-виконавча система, позбавлення волі.*

I. Вступ

Вивчення особливостей правового становища та режиму утримування ув'язнених у тюрмах, таборах і колоніях у 1937–1953 рр. є особливо актуальним, оскільки дає змогу встановити пріоритети каральної політики Радянської держави у сфері поводження з ув'язненими та ступінь відображення обмежень їхніх прав у нормативно-правових документах і реальній пенітенціарній практиці.

Через відсутність єдиної системи класифікації ув'язнених [1, с. 285–301] виявлення специфіки правового статусу та умов режиму різних категорій осіб, які утримувалися в досліджуваній період у місцях позбавлення волі, здійснюється нами відповідно до видів пенітенціарних установ.

У внутрішніх слідчих тюрмах ГУДБ правове становище та режим утримування арештованих за підозрою в скоєнні особливо небезпечних державних злочинів регламентувалися “Положенням про тюрми ГУДБ для утримування підслідних”, затвердженим наказом НКВС СРСР № 00112 від 15 березня 1937 р. [2]. Цей документ передбачав щодо цієї категорії ув'язнених низку правових і режимних обмежень. Їх пропонувалося утримувати в умовах найсуворішої ізоляції та категорично заборонялося залучати до яких-небудь робіт. Особистий обшук і обшук речей арештованих потрібно було проводити з особливою старанністю. Без дозволу начальника тюрми не допускалися переведення їх із камери в камеру, заборонялися побачення (у виняткових випадках з дозволу начальника 10-го відділу ГУДБ) і передачі, крім грошей. Цим особам заборонялося листування, видача та читання газет. Довідки родичам і близьким про їхнє місцезнаходження видавалися тільки в усній формі. Крім того, на підставі Постанови ЦВК СРСР “Про внесення у виборчі списки осіб, що

мають судимість та перебувають під слідством” від 16 жовтня 1937 р. заборонялося внесення до виборчих списків осіб, що утримувалися під вартою [3, с. 310]. Тим самим підслідних фактично зрівняли у виборчих правах із засудженими.

Правовий статус і режимні правила для контингенту загальних слідчих тюрем, які становили меншу загрозу для правлячого режиму порівняно з ув'язненими внутрішніх тюрем, регулювалися “Тимчасовим положенням про слідчі тюрми”, затвердженим наказом НКВС СРСР № 0057 від 6 липня 1936 р. [4, с. 12]. За цим документом арештованим необхідним було цілодобове перебування в замкнених камерах. Їм заборонялися голосні розмови, переговори з ув'язненими інших камер, азартні ігри тощо. Листування, видача та читання газет для цих осіб, на відміну від контингенту внутрішніх тюрем, відбувалися з дозволу слідчих органів, за якими вони значилися.

Щодо реальних умов утримування ув'язнених у цих тюрмах зазначимо, що додаткових фізичних та моральних страждань їм задавала величезна скупченість у камерах.

Через поповнення в роки “великого терору” загальних слідчих тюрем арештованими по справах контрреволюційного характеру НКВС СРСР зажадав значного посилення режиму стосовно цієї категорії ув'язнених.

II. Постановка завдання:

- проаналізувати генезис нормативного забезпечення пенітенціарної політики радянської держави в 1937–1953 рр. у контексті реалізації каральної політики держави;
- встановити систему місць ув'язнення в зазначений період, особливості відбування в них покарання в умовах панування командно-адміністративної системи.

III. Результати

З передачею всіх тюрем у відання ГТУ правовий статус і режимні умови ув'язнених внутрішніх і загальних слідчих тюрем стали регламентуватися єдиним "Положенням про тюрми для підслідних", затвердженим наказом НКВС СРСР № 00859 від 29 липня 1939 р. [2]. Відповідно до цього Положення, окремо від інших ув'язнених повинні були утримуватися рецидивісти, особи, обвинувачувані в контрреволюційних злочинах, колишні співробітники НКВС тощо. Усього було близько 60 категорій ув'язнених, що підлягали ізоляції з урахуванням статі, віку, характеру злочину тощо. За всіма підслідними зберігалось право на подачу скарг і заяв, результати яких оголошувалися їм під розписку. Також арештованим дозволялося: одержання грошових переказів, користування тюремним ларьком і бібліотекою, щоденні прогулянки в тюремному дворі (до 1 години) тощо. Як дисциплінарне покарання стосовно порушників режиму було визначено їхнє поміщення в карцер, а до ув'язнених, що буйствують, – застосування наручників.

Вимоги режиму, встановлені для підслідних, поширювалися й на засуджених, що утримувалися в тюрмі: касаційних, що очікували відправлення за вироками до місць відбування покарання, а також осіб, тимчасово переведених з таборів і колоній для провадження слідства по інших справах. Але для них був встановлений полегшений порядок надання побачень із родичами та одержання передач, для чого був потрібний дозвіл начальника тюрми.

Правовий статус і режим утримування засуджених, зайнятих у господарському обслуговуванні тюрем (за винятком внутрішніх тюрем) уточнювався Інструкцією із застосування окремих статей вищезгаданого Положення. За відсутності порушень дисципліни їм дозволялося: одержання трьох листів, до 100 рублів грошей, два побачення та дві передачі на місяць. Крім того, санкціонувався цілодобовий прийом арештованих, визначався склад фондів тюремних бібліотек тощо.

Підкреслимо, що "Положення про тюрми для підслідних" 1939 р. не було скасовано протягом усього досліджуваного періоду, але неодноразово доповнювалося. Так, у вересні 1940 р. на місця була спрямована спеціальна Інструкція НКВС СРСР, що містила вказівки про дії персоналу тюрми при оголошенні ув'язненими голодування. Зокрема, при відмові ув'язненого припинити голодування передбачалося застосування штучної годівлі через 72 години після її початку [5, с. 79]. Наказом НКВС СРСР № 001453 від 21.11.1940 р. були посилені санкції за порушення режиму утримування. Строк позбавлення прогулянок збільшував-

ся з 5 до 7 діб, строк поміщення в карцер – з 5 до 20 діб, запроваджувалося переведення всієї камери на карцерний режим до 7 діб [2].

Правовий статус і режим утримування небезпечних державних злочинців були встановлені "Положенням про тюрми ГУДБ для утримування засуджених", затвердженим наказом НКВС СРСР № 001477 від 14.12.1939 р. [2] Цей документ закріплював суворі правообмеження та умови їхнього утримування. Засудженим категорично заборонялося працювати, носити власні речі, одержувати передачі, бачитися з родичами, зовсім виключалося спілкування з ув'язненими інших камер. Більше того, передбачалося спільне утримування тільки з особами, у яких збігалися строки покарання. Їм були дозволені щоденні прогулянки (до 1 години), користування бібліотекою й ларьком, одержання 2 листів на місяць. Як заходи впливу на порушників режиму застосовувалися: позбавлення прогулянок і переведення у карцер – до 5 діб, позбавлення права користування ларьком і книгами – до 1 місяця. За порушення вимог режиму строки накладення стягнень збільшувалися до трьох місяців, за винятком переведення у карцер, строк утримування в якому не міг перевищувати 20 діб.

У зв'язку з направленням у загальні тюрми засуджених до виключної міри покарання циркуляром ГТУ НКВС СРСР № 17/36893 від 03.01.1940 р. на місця була спрямована Тимчасова інструкція, що визначала порядок їхнього утримування у тюрмі. Особлива увага в ній приділялася забезпеченню найсуворішої ізоляції цієї категорії ув'язнених.

Істотні зміни в правовому статусі та режимі утримування ув'язнених у тюрмах пов'язані з війною. Директива НКВС та Прокурора СРСР "Про переведення місць ув'язнення на воєнний стан" № 221 від 22.06.1941 р. заборонила листування всім без винятку особам, позбавленим волі. Циркуляром Тюремного управління № 17/17366 від 12.09.1941 р. їм були скасовані побачення з родичами.

Через припинення надходження продуктів у тюремні ларьки втратили своє значення грошові передачі. Правда, у зв'язку з поганим забезпеченням ув'язнених у березні 1942 р. обмеження на прийом посилок і передач від родичів було скасовано.

Підкреслимо, що в роки війни спостерігалось порушення законних прав підслідних, що рахувалися за Особливу нарадою. Директивою НКВС СРСР № 259 від 02.07.1942 р. було дозволене переведення їх з тюрем у місця відбування покарання ще до винесення вироку.

Збільшення в тюрмах кількості засуджених до виключної міри покарання визначило

розробку нової Інструкції про порядок їхнього утримування. Затверджена наказом НКВС СРСР № 001399 від 17 листопада 1944 р. [2] з урахуванням військової специфіки, вона встановила особливу ізоляцію настільки специфічного контингенту в спеціально обладнаних тюремних камерах.

У воєнний час у тюрмах з'явилася нова категорія ув'язнених – засуджені до каторжних робіт за пособництво фашистам. Їхній правовий статус і умови утримування були встановлені Інструкцією, затвердженою наказом НКВС СРСР № 00968 від 11 червня 1943 р. Відповідно до цього документа, щодо каторжників передбачалася посилена охорона та сувора ізоляція їх від інших ув'язнених [4, с. 13].

У післявоєнні роки для основної маси ув'язнених тюрм почалося відновлення прав і режимних правил, що діяли в мирний час. Так, розпорядженням Тюремного управління № 20/17598 від 16 жовтня 1946 р. для засуджених з господарської частини відновлювалося листування з родичами, скасоване на початку війни. З 10 грудня 1946 р. було відновлено їхнє право на побачення.

Труднощі забезпечення ув'язнених продовольством і речовим майном спонукали тюремне відомство знову звернути серйозну увагу на одержання ув'язненими передач і посилок від родичів. Начальникам тюрм вказувалося забезпечити надходження не менше ніж чотирьох передач на кожного ув'язненого на місяць. Однак домогтися такого результату вдавалося далеко не завжди.

Необхідно зазначити, що відновлення довоєнного правового статусу й порядку утримування не стосувалося особливо небезпечних злочинців. Раніше встановлені обмеження щодо їх листування були закріплені “Правилами з контролю за листуванням засуджених до каторжних робіт” від 29 серпня 1946 р. Також на них поширювалася дія “Положення про тюрми для засуджених”, затвердженого наказом НКВС СРСР № 001477 від 14 грудня 1939 р., і “Правил тюремного режиму для строкових засуджених”, оголошених наказом МВС СРСР № 263 від 26 червня 1947 р. [2]

Скасування в 1947 р. страти та заміна її тривалими строками позбавлення волі передбачали забезпечити в тюрмах надійну ізоляцію особливо небезпечних засуджених до переведення їх у ВТЛ або строкові тюрми МВС. Із цією метою вводилася “Інструкція про порядок утримування в слідчих тюрмах засуджених на строки від 15 до 25 років”, затверджена наказом МВС СРСР № 00728 від 24 червня 1948 р. Відповідно до її вимог ці особи розміщалися у відокремлених розташованих камерах із надійними замками та міцними ґратами. В одній камері дозволялося утримувати до 10 осіб [2].

Також за вищезгаданою інструкцією передбачався поділ контингенту строкових тюрм на два розряди. До першого розряду належали “невиправні” ув'язнені, переведені в дисциплінарному порядку з таборів та колоній на тюремний режим, і засуджені безпосередньо до тюремного ув'язнення за особливо небезпечні злочини, скоєні в місцях ув'язнення (збройні втечі, навмисне вбивство тощо), до другого – решта. Для “першорозрядників” установлювалися найбільш суворі умови утримування. При розміщенні їх по камерах дотримувалися суворої ізоляції, а у виняткових випадках допускалося одиночне утримування. Вони піддавалися особливо ретельним обшукам, не залучалися до жодних робіт; одягалися в спеціальний одяг зі смугастої матерії. Крім того, їм були заборонені побачення та листування, а прогулянки обмежувалися 30 хвилинами. При дотриманні вимог режиму ці засуджені могли розраховувати на переведення на полегшений другий розряд, а також повернення до таборів і колоній. Стосовно ув'язнених другого розряду допускалися деякі послаблення режиму. Їм дозволялися 4 побачення на рік, відправлення та одержання 1 листа на місяць тощо. Як заходи покарання для обох розрядів застосовувалися обмеження листування до 3 місяців і переведення в карцер до 20 днів.

Через подальший розгул злочинності в таборах і колоніях порядок переведення злісних порушників у тюрми був уточнений спеціальною Інструкцією, затвердженою наказом МВС СРСР № 00721 від 21 грудня 1950 р. Відповідно до цього документу, такі засуджені переводилися на тюремний режим строком від 1 року до 2 років, а потім направлялися у віддалені ВТТ [2]. Умови їхнього утримування регулювалися вказівкою Тюремного управління від 3 березня 1951 р., відповідно до якої організація режиму покладалася особисто на начальника тюрми. При розміщенні по камерах представники угруповань, що ворогують між собою, ізолювалися один від одного. Особи, схильні до нападу на охорону та втечі, виводилися на прогулянки в наручниках. Додатковою вказівкою Тюремного управління від 31 березня 1951 р. регламентувалися порядок припинення голодувань і проведення обшуку засуджених-інвалідів, які могли використовувати свої протези як місця зберігання заборонених предметів, знарядів нападу на охорону та співкамерників [4, с. 40–41].

З відновленням у 1950 р. страти в тюрмах знову з'явилися засуджені до виключної міри покарання. Порядок їхнього утримування став визначатися вказівкою тюремного відомства № 042 від 2 серпня 1950 р. Відповідно до цього документа, засуджених

до страти пропонувалося утримувати в спеціально обладнаних камерах, не більше двох осіб разом, обов'язково з таким самим видом покарання. Їм заборонялися побачення, прогулянки та передачі. Дозволені були: користування книгами з тюремної бібліотеки, гра в шашки та шахи, одержання переказів. Адвокати до касаційних ув'язнених допускалися тільки за письмового дозволу суду, який виніс вирок. Правда, накладення дисциплінарних покарань провадилося в загальному порядку. Передача засудженого для виконання вироку, його конвоювання та необхідну при цьому конспірацію контролював начальник тюрми. Особиста справа передавалася органу, що виконує вирок, а в карті робилася помітка "вибув за вироком". Родичам ніяких довідок не видавалося. На думку співробітників тюрми, працювати із цим контингентом було морально важко. Як правило, затвердження вироків і розгляд клопотань про помилування розтягувалося на кілька місяців. За цей час одні засуджені перебували в депресивному стані чи розпачі, інші здійснювали або робили спроби суїциду, але більшість, відчуваючи себе вже "за гранню", шантажували наглядачів або загрожували їм.

Таким чином, правове становище та режим утримування різних категорій ув'язнених у тюрмах у 1937–1953 рр., незважаючи на сувору засекреченість, детально регламентувалися на відомчому рівні. Однак при зовнішній схожості, що випливала з факту позбавлення волі, правове становище осіб, арештованих у порядку виконання запобіжного заходу (підозрювані та підслідні), відрізнялося від правового становища засуджених, що відбували в тюрмах покарання у вигляді позбавлення волі. Крім того, у досліджуваній період для визначення обсягу правообмежень та суворості вимог режиму щодо всіх тюремних контингентів першорядне значення мали характер і спрямованість їхніх злочинних зазіхань. Відповідно до пріоритетів репресивно-каральної політики Радянської держави найбільші правообмеження та суворість режиму утримування в тюрмах установлювалися щодо особливо небезпечних державних та кримінальних злочинців.

Правовий статус і режим утримування засуджених у таборах на початку досліджуваного періоду закріплювало "Положення про ВТТ", затверджене Постановою РНК СРСР від 7 квітня 1930 р. [6] Для забезпечення умов реалізації каральної політики держави воно передбачало класифікацію табірних контингентів за трьома категоріями залежно від соціального стану та характеру вчиненого злочину. До першої категорії були віднесені особи з так званого "соціально близького" середовища, що користувалися

до винесення вироку виборчими правами, уперше засуджені на строки до 5 років і не за контрреволюційні злочини. Другу категорію становили такі самі ув'язнені, але зі строками понад 5 років. "Нетрудові елементи", засуджені за контрреволюційні злочини, виділялися в третю категорію.

Положення регулювало побутові та житлові питання, порядок і умови залучення ув'язнених до праці, можливості одержання ними пільг тощо. Водночас цей документ містив і багато відкритих норм, застосування яких віддавалося на відкуп табірному керівництву. Так, умови першочергового, найсуворішого режиму встановлював начальник табору. Він же визначав порядок безконвойного пересування, застосування до ув'язнених заходів заохочення та стягнень.

Самостійність табірної адміністрації при реалізації багатьох вимог режиму часто ставала підґрунтям для зловживань і всілякого роду порушень законності щодо ув'язнених. Зокрема, передбачена Положенням видача ув'язненим одягу, взуття, білизни та постільних приналежностей "у міру необхідності" відкривала широкі можливості для несумлінних співробітників в обмеженні законних прав табірному контингенту.

Наслідки масових репресій 1937–1938 рр. для табірної системи вимагали внесення суттєвих змін у правовий статус і режим утримування засуджених. Наказом НКВС СРСР № 00899 від 2 серпня 1939 р. була уведена в дію "Тимчасова інструкція про режим утримування ув'язнених у ВТТ" [2]. Як пріоритетні в цій Інструкції висувалися завдання забезпечення надійної ізоляції злочинців і найбільш ефективного їхнього трудового використання. Для засуджених передбачалося два види режиму – загальний і посилений. Загальний режим призначався для осіб, засуджених за загальнокримінальні злочини. При гарній поведінці та ставленні до праці вони могли розраховувати на безконвойне пересування. Посилений режим забезпечував найбільш суворі умови утримування для засуджених за державні та особливо небезпечні кримінальні злочини з-поміж неодноразово засуджених. Їх заборонялося розконвойовувати, а також використовувати на адміністративно-господарських табірних посадах, що заміщаються засудженими. Порівняно з особами, що утримувалися на загальному режимі, ці засуджені суттєво обмежувалися в правах на листування, побачення тощо.

Слід зазначити, що в Інструкції були чітко прописані права посадових осіб табірної адміністрації трьох рівнів (начальників тапунктів, табвідділень та управлінь ВТТ) у частині застосування заходів стягнення та заохочення до ув'язнених. Таким способом

керівництво ГУЛАГу намагалося приборкати свавілля низової табірної адміністрації, яка застосовувала заходи стягнення та заохочення на власний розсуд. Однак, незважаючи на дію Інструкції, кількість порушень режиму з вини співробітників таборів скоротилася незначно. Це можна пояснити, на наш погляд, двома основними причинами: пріоритетом у ВТТ виробничих завдань над усіма іншими та ставленням табірної адміністрації всіх рівнів до засудженого. Судячи з матеріалів перевірок ВТТ, найчастіше порушувався порядок розконвоювання ув'язнених.

З виданням "Тимчасової інструкції про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових колоніях", затвердженої наказом НКВС СРСР № 00792 від 4 липня 1940 р. [2], цей акт почав регламентувати правове становище та режим утримання засуджених у колоніях. На наш погляд, цей документ у мініатюрі відтворював Інструкцію про режим утримання ув'язнених у ВТТ. Правда, через меншу соціальну небезпеку засуджених, що утримувалися в колоніях, обсяг правових і режимних обмежень для них порівняно з табірними контингентами був значно знижений. Зокрема, ці особи мали більше можливостей для переведення на безконвойне пересування, їм дозволялися побачення з прямими родичами тривалістю до 5 діб. Крім того, для них не було обмежень щодо листування та одержання передач, за винятком випадків позбавлення цих прав як заходу стягнення тощо.

Прагнення до зближення правового становища засуджених у таборах і колоніях виявилось у виданні єдиної "Тимчасової інструкції про режим утримання ув'язнених у штрафному ізоляторі у ВТТ і ВТК", затвердженої наказом НКВС СРСР № 00262 від 2 листопада 1940 р. [2] Відповідно до цього документа, порушників режиму переводили до штрафних ізоляторів під посилену охорону, вони підлягали обов'язковому направленню на роботу. Харчуванням вони забезпечувалися залежно від норми виробітку, а у випадку відмови від роботи переводилися на штрафний пайок.

Появі вищезгаданої інструкції передувало введення наказом НКВС СРСР № 0203 від 22 травня 1940 р. єдиних "Правил відібрання, направлення та прийому засуджених у ВТТ та ВТК". Відповідно до змін, внесених у ці Правила наказом НКВС СРСР № 0249 від 16 травня 1941 р., головними критеріями при визначенні місця відбування покарання засудженим, у порушення кримінального законодавства, стали фізичний стан та залишок строку не менше ніж 6 місяців.

Тенденція до зближення правового статусу контингентів таборів і колоній, що відображала зацікавленість держави в макси-

мальному використанні праці ув'язнених, зберігалася й надалі.

З початком війни права засуджених, що утримувалися в таборах і колоніях, були суттєво обмежені. Численні вказівки НКВС і ГУЛАГу перших днів і місяців війни, спрямовані на посилення їхньої ізоляції, приписували заборону побачень та листування із родичами, вилучення репродукторів, заборону видачі газет тощо. Деякі із цих обмежень мали короткочасний характер. Так, позбавлення ув'язнених можливості читання газет і прослуховування радіо були скасовані розпорядженням НКВС СРСР № 58 від 7 липня 1941 р.

Незалежно від характеру скоєного злочину, для всіх ув'язнених встановлювався єдиний суворий режим утримання. Максимально була скорочена кількість осіб, що користувалися правом безконвойного пересування. Засуджені за контрреволюційні злочини, бандитизм, розбій, втечі, рецидивісти та піддані іноземних держав, що воювали на стороні Німеччини, були взяті під посилену охорону [2, с. 369].

Прямим порушенням прав осіб, що відбували покарання за державні та тяжкі кримінальні злочини, стала затримка їхнього звільнення до закінчення війни, санкціонована директивою НКВС і Прокуратури СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. Відповідно до Директиви НКВС і Прокуратури СРСР № 185 від 29 квітня 1942 р. практика звільнення таких осіб була трохи змінена. Після закінчення строку покарання їх звільняли з-під варти, але залишали в таборах у становищі вільнонайманих. Однак це послаблення не поширювалося на осіб, що відбували покарання за зраду, терор, шпигунство, диверсію, а також рецидивістів і бандитів [1, с. 397].

Разом з тим засуджені за малозначні злочини із залишками невідбутого строку менше ніж рік на підставі Указів Президії Верховної Ради СРСР від 12 липня та 18 листопада 1941 р. одержали можливість достроково звільнитися й спокутувати свою провину на фронті [7].

Інвалідів літнього віку Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 листопада 1941 р. дозволялося достроково відпускати на волю [7]. Судячи з даних ГУЛАГу, багато хто з них були так ослаблені, що не могли самостійно вирушати до місця призначення.

Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 1 серпня 1942 р. список осіб, що підлягали достроковому звільненню з таборів і колоній, був доповнений невиліковно хворими засудженими [8]. Однак більшість із них не змогли скористатися цим правом.

Значне збільшення обсягу право обмежень та жорсткості режиму утримання засуджених у таборах і колоніях пов'язане із введенням наказом НКВС СРСР № 0043 від

17 лютого 1942 р. “Інструкції про режим утримування та охорони ув'язнених у ВТТ та ВТК у воєнний час” [2]. Головну роль у її виданні відіграв збройний виступ ув'язнених у Воркутинському ВТТ у січні 1942 р. Інструкція наділяла оперативно-службові загони правом застосування зброї. Без попередження їм дозволялося стріляти в ув'язнених при втечах, переслідуванні, нападах на адміністрацію та конвой, а після попередження – при відкритому опорі та відмові від роботи. У випадках неправильного застосування зброї винні підлягали адміністративній або кримінальній відповідальності. Це відкривало шлях для сваволі та на практиці призвело до збільшення кількості “перегинів” при застосуванні Інструкції.

Ще більше погіршувала становище ув'язнених сваволя з боку рецидивістів, що фактично керували їхнім внутрішнім життям при потуранні персоналу місць ув'язнення. Випадки побиття та пограбування цими особами значної частини засуджених у роки війни були звичайною практикою в більшості таборів і колоній.

Введення у зв'язку з надзвичайними умовами війни суворого режиму для контингентів таборів і колоній спричинило необґрунтоване поширення на всіх ув'язнених єдиного правового статусу. Пошуки варіантів вирішення цієї проблеми почалися практично відразу ж після закінчення війни. У результаті заходи щодо реорганізації режиму та диференціації засуджених знайшли закріплення в “Інструкції з режиму утримування ув'язнених у ВТТ та ВТК”, затвердженій наказом МВС СРСР № 190 від 27 березня 1947 р. [2]. Цей документ не тільки відновлював довоєнний порядок утримування засуджених, а й уводив як захід заохочення переведення з посиленого на загальний режим після відбуття ними 1/3 строку. Водночас злісних порушників дисципліни поміщували (до 3 місяців) у центральні штрафні табпункти ВТТ чи колонії. Осіб, які скоїли злочини в період відбування покарання, переводили до штрафних підрозділів на строк до року. Однак у штрафних підрозділах не передбачалося роздільне утримування порушників і осіб, що скоїли тяжкі злочини.

Скасування у 1947 р. страти спричинило подальшу диференціацію ув'язнених у таборах і колоніях та видання відомчих нормативних актів, що закріплювали їхнє правове становище. Так, на підставі Постанови РМ СРСР від 21 лютого 1948 р. засуджені, що становили небезпеку через свої антирадянські зв'язки, підлягали переведенню до особливих таборів та тюрем із суворим режимом утримування [9].

Однак ці заходи не зупинили в місцях позбавлення волі розгулу злочинності. Для

ізоляції злочинців-рецидивістів за наказом МВС СРСР № 001516 від 30 грудня 1948 р. у ВТТ створювалися спеціальні підрозділи суворого режиму [1, с. 375].

Інструкцією про порядок утримування таких ув'язнених передбачався поділ їх на три категорії: засуджені за бандитизм, розбій і “невиправні” рецидивісти, що надходили у ВТТ із тюрем; засуджені в період відбування покарання за тяжкі злочини та злісні порушники режиму з-поміж осіб, засуджених за бандитизм і розбій. Умови їхнього утримування відрізнялися особливою суворістю. Ці ув'язнені розміщувалися в спеціальних бараках і були позбавлені свободи пересування. Порівняно з іншим контингентом таборів і колоній вони несли підвищену відповідальність за порушення режиму. Це виражалося в позбавленні права листування з родичами до року, переведенні до карцера на строк до 15 днів тощо. Крім того, для них вводилася солідарна відповідальність за зберігання заборонених предметів. Якщо власники не були встановлені, то всі особи, що проживали в бараку, переводилися на штрафний пайок на строк до п'яти днів. Будь-яке повторне порушення встановлених правил тягнуло переведення на штрафний режим. З метою запобігання нападам на охорону, конвоювання таких ув'язнених на роботу здійснювалося в наручниках. Якщо ці засоби не справляли на них належного впливу, то за рішенням Особливої наради їх переводили на тюремний режим [1, с. 402].

З метою припинення зв'язків між рецидивістами, що утримувалися в різних таборах і колоніях, розпорядженням МВС СРСР № 590 від 5 квітня 1952 р. було введено обмеження на листування для всіх категорії засуджених. Із цього часу ув'язненим дозволялося листуватися тільки з родичами та знайомими, що перебували на волі.

Після вичерпання всі можливих дисциплінарних заходів впливу на “бандитствующий елемент” Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1953 р. “Про заходи щодо посилення боротьби зі злісними проявами бандитизму серед ув'язнених у ВТТ” щодо цього контингенту було відновлено страту. Однак, як показала практика, особливого ефекту в наведенні порядку в таборах і колоніях реалізація цього Указу не принесла, оскільки вирок до виключної міри покарання тривалий час перебували на затвердженні в судових інстанціях.

Досить значущою подією для таборів і колоній стало масове звільнення засуджених за амністією, оголошеною Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. Правда, він не торкнувся засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, засуджених за великі розкрадання, бандитизм і навмисне вбивство [10, с. 378].

Поряд з позитивними змінами для значної частини ув'язнених поспішне здійснення амністії мало й ряд негативних наслідків. У зв'язку з ліквідацією багатьох таборів і колоній у збережених місцях ув'язнення збільшилася концентрація засуджених за особливо небезпечні злочини. Активізували свою злочинну діяльність особи, до яких амністія не була застосована. Крім того, частина амністованих, не зумівши пристосуватися до життя на волі, знову стала на злочинний шлях.

Відповідно до Постанови РМ СРСР № 2283-930з від 27 серпня 1953 р., особи з-поміж амністованих, знову засуджені за здійснення тяжких злочинів, підлягали направленню до табірних підрозділів суворого режиму. Начальникам ВТТ і колоній пропонувалося в обов'язковому порядку забезпечити їхнє ізольоване утримування від інших ув'язнених. Половинчастість результатів амністії 1953 р. стала одним з каталізаторів серйозних змін у пенітенціарній системі в цілому, у правовому становищі та режимі утримування засуджених у таборах і колоніях зокрема.

IV. Висновки

Таким чином, протягом досліджуваного періоду спостерігалася поступове зближення правового статусу ув'язнених таборів і колоній. Найбільшою мірою це виявилось в роки війни, коли для всіх без винятку засуджених був установлений єдиний суворий режим.

Численні відхилення від вимог режиму в таборах і колоніях у 1937–1953 рр. свідчили про недостатність дотримання прав та умов утримування ув'язнених, а також формальний характер поведінки з ними.

Вищевикладене дає змогу зробити висновки, що в досліджуваний період правове становище та режим утримування різних категорій ув'язнених у тюрмах, таборах і колоніях досить повно регламентували численні відомчі нормативні акти. У них закріплювався диференційований підхід до визначення правового статусу та режиму утримування ув'язнених відповідно до спрямованості та характеру їхніх злочинних зазіхань, а також виду пенітенціарної установи. При цьому не можна не відзначити збільшення кількості правообмежень і, як наслідок цього, посилення режиму утримування для категорій ув'язнених, визнаних

державою найбільш соціально небезпечними. До таких у 1937–1953 рр. були віднесені не тільки політичні супротивники режиму, а й найбільш активні злочинці. Отже, у досліджуваний період специфіка правового статусу та режиму утримування всіх контингентів ув'язнених змінювалася в основному під впливом каральної політики держави.

Порушення умов утримування ув'язнених спостерігалися у всіх видах пенітенціарних установ. Разом з тим найбільш суворе дотримання вимоги режиму в досліджуваний період відзначалося в тюрмах через особливу небезпеку категорій ув'язнених, що утримувалися в них (підслідних і засуджених за державні злочини, невинуватих кримінальників-рецидивістів і каторжників). При цьому значну їхню масу становили ув'язнені, переведені з УРСР до північних регіонів Радянського Союзу.

Список використаної літератури

1. Уголовно-исполнительное право России : учебник / под ред. А.И. Зубкова. – М. : Норма-Инфра-М, 2002. – 720 с.
2. Содержание под стражей в РСФСР и СССР : сб. правовых актов. – Тюмень : Изд-во Тюмен. юрид. ин-та МВД РФ, 2003. – 480 с.
3. Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.). – М. : Госюриздат, 1959.
4. Баунов В.В.Тюрьмы НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства / В.В. Баунов, М.Г. Детков. – М. : Мин-во юстиции РФ, НИУИС, 2000. – 111 с.
5. Андреев В.Н. Правовое положение подозреваемых и обвиняемых, содержащихся под стражей / В.Н. Андреев. – М. : Права человека, 2000. – 204 с.
6. СЗ СРСР. – 1930. – № 22. – Ст. 248.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Народный_комиссариат_внутренних_дел_СССР.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fb2.booksgid.com/content/55/a-mihlin-sbornik-deystvuyuschih-postanovleniy-plenumov-verhovnyh-sudov-sssr-rsfsr-i-rossiyskoj-federacii-po-ugolovnym-delam/178.html>.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lawrussia.ru/texts/legal_861.
10. Органы и войска МВД России: краткий исторический очерк. – М. : Объед. ред. МВД России, 1996. – 462 с.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2012 р.

Россихин В.В. Вопросы правового статуса и режима содержания разных категорий заключенных в пенитенциарных учреждениях СССР в 1937–1953 гг.

Проанализирован генезис нормативного обеспечения пенитенциарной политики советского государства в 1937–1953 гг. в контексте реализации карательной политики государства, установлена система мест заключения в указанный период, особенности исполнения в них наказания в условиях господства командно-административной системы.

Ключевые слова: *тюрьма, колония, лагерь, уголовно-исполнительная система, лишение свободы.*

Rossikhin V. Issues of legal status and regime for different categories of prisoners in penal institutions of the USSR in 1937–1953 years

We analyze the genesis of regulatory support of the Soviet penal policy of the state in 1937–1953 years. in the context of the penal policy of the state prison system is installed during the period, especially in fulfillment of their sentence under the domination of the administrative-command system.

Key words: *prison colony, camp, correctional system, deprivation of liberty.*